

شاخص توسعه انسانی - اخلاقی

کشورهای سازمان کنفرانس اسلامی (OIC)

(بخش دوم)

همایون ا. در و سعیده ف. اتیتی *

مترجم: ناصر جهانیان **

اشاره

به اعتقاد همه، مقیاس استاندارد توسعه انسانی و شاخص توسعه انسانی [HDI]، محتوای غنی مفهوم توسعه انسانی را به طور کامل در بر نمی‌گیرد و به مقیاس رضایت بخش تری نیاز است. این مقاله که بخش نخست آن در شماره پیشین به چاپ رسید، در صدد معرفی شاخص توسعه انسانی اخلاقی [E-HDI] به صورت مفهوم جدیدی است که ابزارهای نوی را برای مجسم کردن تغییرات اجتماعی و توسعه برای همه کشورها به ویژه کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی معرفی می‌کند. در پایان، مترجم نیز با نقد و بررسی مقاله، دیدگاه‌های خود را ارائه کرده است.

شاخص توسعه انسانی - گنجاندن اخلاق

ما پنج بُعد به شاخص سه جنبه‌ای توسعه انسانی می‌افزاییم. این ابعاد عبارتند از: توانمندسازی جنسیت [که در گزارش‌های توسعه انسانی محاسبه شد]؛ تخریب زیست محیطی [که با انتشار دی‌اکسید کربن سرانه انعکاس یافت]؛ آزادی‌های مدنی و سیاسی [که با شاخص آزادی منعکس شد]؛ ارزش‌های خانوادگی [که با شاخص ارزش خانوادگی تجسم یافت]؛ و نفوذ مذهبی [که با شاخص دین مجسم شد].

* Humayon. A. dar and saidat. F. otiti.

** عضو هیأت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

شاخص‌های پیشنهاد شده نه تنها همه جا توابع ارزشمندی هستند، بلکه دستاوردهای توسعه‌ای نیز شمرده می‌شوند. از نظر ساختاری، شاخص E-HDI متشکل از سه قابلیت بنیادی بشری است: عمر طولانی و زندگی سالم، دانش که از طریق آموزش به دست می‌آید، و داشتن یک استاندارد شایسته از زندگی. این هسته غیر قابل تبدیل توسعه انسانی است.

شاخص E-HDI، این هسته را به دو مقوله تقسیم می‌کند: اول مقوله‌ای مادی است که به رضایت خاطر نیازهای بشری آن طور که در مقیاس‌های کمی درآمد، آموزش و سلامت منعکس شده مربوط می‌شود، و دوم، مقوله‌ای کیفی به معنای نفوذ مذهب، ارزش‌های خانوادگی، مشارکت، دموکراسی، آزادی و نگرانی‌های زیست محیطی است. دلیل منطقی جهت گنجاندن هر بُعد / شاخص جدید بررسی می‌شود.

شاخص آزادی، [این شاخص جدید] الحاق می‌شود تا بهره‌مندی از آزادی‌های مدنی و سیاسی را که یک هدف عمومی است، بیان کند. این شاخص از شاخص‌های نرمالیزه آزادی هر کشور گلچین شده که در گزارش UNDP از توسعه انسانی اعراب [AHDR] در سال ۲۰۰۲ به منظور ایجاد شاخص توسعه انسانی بدیل [AHDI] نشان داده شد. این شاخص آزادی از برآورد «خانه آزادی» از وضعیت آزادی‌ها در کشورها و مناطق جهان اقتباس شد.* این برآورد، شکل یک مقیاس عددی را می‌گیرد که مقدار در دسترس بودن دامنه گسترده‌ای از حقوق و آزادی‌های سیاسی و مدنی را که در واقع مورد بهره‌مندی قرار گرفته شد، اندازه می‌گیرد.

انتشار سرانه دی‌اکسید کربن [بر حسب تن] که به صورت جریمه تعریف شده، به صورت شاخص تخریب محیط زیست به کار گرفته می‌شود. شاخص‌های تخریب محیط زیست دیگری وجود دارند که امکان لحاظ داشته‌اند؛ به طور مثال، نرخ متوسط سالانه جنگل زدایی؛ اما چون این شاخص در تمام مناطق دنیا به کار نمی‌رود [برای مثال، منطقه بیابانی]، و به سبب سهولت مقایسه‌ای جهانی، انتشار سرانه دی‌اکسید کربن به تنهایی، مقیاسی برای تخریب محیط زیست در نظر گرفته می‌شود.

با ملاحظه اهمیت فراوان ثبات خانواده جهت رفاه فردی و اجتماعی، نرخ طلاق و میانگین سن ازدواج اول، شاخص‌های اهمیت نهاد ازدواج در جامعه معین تلقی می‌شوند. نرخ طلاق شاخصی منفی است؛ در حالی که میانگین سن ازدواج، شاخصی مثبت شمرده می‌شود. دلیل منطقی و

* خانه آزادی، سازمان امریکایی غیرانتفاعی است که ارزیابی سالانه وضعیت آزادی‌ها را در کشورها و مناطق جهان از سال‌های ۱۹۷۲، ۱۹۷۳ منتشر می‌کند.

اساسی پشت این شاخص آن است که نرخ طلاق در جامعه معین، هر قدر بالاتر باشد، نهاد خانواده در آن جامعه، استحکام کمتری دارد، و هر قدر مردم در جامعه مشخص زودتر ازدواج کنند، اهمیت نهاد ازدواج برای آن جامعه بیش تر است.

همان طور که تاکنون بحث شد، اخلاق مذهبی، نقش مهمی را در شکل گرفتن انسان‌ها درون جامعه ایفا می‌کند. تأثیر [نفوذ] جهان‌بینی، ارزش‌ها و نهادهای مذهبی، بر افراد و جامعه و به طور تغییرناپذیری بفرایند توسعه، آشکار است. این نفوذ اساسی است و یک محیط تواناساز را می‌آفریند که سبب رفاه انسانی به طور خاص، و توسعه به طور عام می‌شود. این مطالعه به نفوذ مذهب در هر کشور بدین صورت نگاه می‌کند که مذهب بر دولت، نظام قضایی و حقوقی، احزاب سیاسی و قانون اساسی هر کشور تأثیر می‌گذارد؛ در نتیجه، متغیرهای پیشنهاد شده برای بررسی در شاخص E-HDI درون چارچوب مقاصد شریعت ملاحظه می‌شوند. اصول پنجگانه مقاصد شریعت، برای در نظر ماندن، به صورت ذیل آورده می‌شوند:

مقاصد شریعت	شاخص پیشنهادی
حفظ جان	شاخص امید زندگی
حفظ عقل	شاخص آموزش
حفظ ثروت	شاخص درآمد [که با نابرابری توزیعی تعدیل شده]
حفظ نسل	أ. شاخص ارزش خانوادگی ب. انتشار دی‌اکسید کربن، یک معیار تخریب زیست
حفظ دین	شاخص دین

روش شناسی

ما برای گنجاندن شاخص‌های ذیل در ترکیب شاخص E-HDI پیشنهاد می‌کنیم:
(شاخص امید زندگی، شاخص آموزش، شاخص GDP، شاخص GEM (Gender Empowerment Measure)، انتشار دی‌اکسید کربن، شاخص آزادی، شاخص ارزش خانوادگی، شاخص دین).

محدودیت‌های آماری، ما را وادار می‌دارد تا شاخص GEM را استثنا کنیم؛ چون آمارهای قابل اعتمادی برای آن در دسترس نیست. در فقدان آمارهایی برای ضریب جینی جهت ۵۷ کشور، از جمله

۲۲ کشور عضو سازمان کنفرانس اسلامی، ما توانایی تعدیل شاخص GDP را برای توزیع نابرابری نداریم. در فقدان داده‌های کافی برای نرخ طلاق و میانگین سن تجرد افراد در معرض ازدواج،* نرخ باروری باید به صورت نماینده، جهت ارزش خانوادگی کافی باشد. هنگامی که مناسب‌ترین مقیاس به کلی وجود ندارد، این شاخص، صورتی از ارزش خانوادگی را نشان می‌دهد با این منطق که هر چه نرخ باروری جامعه‌ای [= تعداد زاد و ولد هر زن] بالاتر باشد، اهمیت ارزش خانوادگی در آن جامعه بیش تر است.

آمارها درباره‌ی عنوان آزادی نیز برای بعضی کشورها در دسترس نیست؛ به همین سبب برای آن کشورها از برآوردهای عنوان آزادی کشوری با وضعیت مدنی و سیاسی مشابه به صورت شاخص نماینده استفاده می‌کنیم [جزئیات را در ضمیمه ۲ ببینید].

در کل، ۴۶ کشور از ۱۷۳ کشور به دلیل در اختیار نداشتن آمار در یک یا بیش تر از یکی از هفت شاخص در نظر گرفته شده، مجبور به حذف شده‌اند [اسامی کشورهای حذف شده را در ضمیمه یک ببینید]. به دیگر سخن، شاخص E-HDI بر ۱۲۷ کشور مبتنی است که در وهله اول بر ۵۲ کشور سازمان کنفرانس اسلامی تمرکز می‌کند.

محاسبه شاخص‌های امید زندگی و آموزش

شاخص‌های امید زندگی و آموزش، مطابق آن چه در گزارش توسعه انسانی ۲۰۰۲ محاسبه شده، اختیار می‌شوند. برای محاسبه این شاخص‌های مقداری، مقادیر حداقل و حداکثر برای هر شاخص اساسی گزیده می‌شوند. عملکرد اجرایی هر بُعد به صورت مقدار بین صفر و یک، با به کارگیری فرمول ذیل بیان می‌شود:

$$\text{شاخص اندازه‌گیری} = \frac{\text{مقدار واقعی منهای مقدار می‌نی‌مم (حداقل)}}{\text{مقدار حداکثر منهای مقدار حداقل}}$$

شاخص امید زندگی، دستیابی نسبی کشور به امید زندگی را اندازه می‌گیرد در همان حال که شاخص آموزش، نیل نسبی کشور به هم سواد بزرگسالان و هم ثبت نام ناخالص دوره‌های ترکیبی ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان را می‌سنجد.

برای شاخص آموزش، ابتدا شاخصی برای سواد بزرگسالان و شاخصی برای ثبت نام ناخالص ترکیبی محاسبه می‌شوند؛ سپس این دو شاخص ترکیب می‌یابند تا شاخص آموزش را ایجاد کنند،

* درباره‌ی نرخ طلاق برای ۸۵ کشور [شامل ۲۰ کشور عضو OIC] آماری وجود ندارد. همین طور درباره‌ی میانگین سن تجرد زنان در معرض ازدواج برای ۷۹ کشور [شامل ۲۱ کشور عضو OIC] و میانگین سن تجرد مردان در معرض ازدواج برای ۸۵ کشور [شامل ۲۸ کشور عضو OIC] کمبود آمار وجود دارد.

که دو سوم وزن برای سواد بزرگسالان و یک سوم وزن برای ثبت نام ناخالص ترکیبی در نظر گرفته می‌شود.

ما، شاخص GDP را همان طور که در گزارش توسعه انسانی ۲۰۰۲ محاسبه شده اتخاذ می‌کنیم. شاخص GDP با استفاده از GDP سرانه تعدیل شده [بر حسب برابری قدرت خرید دلار ایالات متحده] محاسبه می‌شود که درآمد را به صورت قائم‌مقامی [= نماینده - پروکسی] برای همه ابعاد توسعه انسانی به جز آن چه در زندگی طولانی و سالم و در دانش منعکس شده، به کار می‌گیرد. درآمد تعدیل می‌شود؛ چون سطح قابل احترامی از توسعه انسانی را که به درآمد نامحدود نیاز ندارد به دست می‌دهد.

داده‌های انتشار دی‌اکسید کربن سرانه، از گزارش توسعه انسانی ۲۰۰۲ گزیده می‌شود. این مقیاسی منفی است. هر چه این آمار بالاتر باشد، تخریب زیست محیطی برای کشور معین، بدتر است.

شاخص آزادی، همان طور که در گزارش توسعه انسانی اعراب ۲۰۰۲ (AHDR) استفاده شده، برای به کارگیری در E-HDI اتخاذ می‌شود. ظرفیت حداکثر برای هر کشور استاندارد می‌شود؛ همان طور که ظرفیت حداقل، استاندارد شده بود؛ در نتیجه، دستاورد هر کشور درباره عنوان آزادی با مقیاسی از صفر تا یک، نرمال می‌شود که فقدان آزادی‌ها و بهره‌مندی کامل از آزادی را به ترتیب بیان می‌کند.

همان طور که پیش‌تر بیان شد، این مطالعه، نرخ باروری [= تعداد زاد و ولد هر زن] را به صورت شاخص نماینده ارزش خانوادگی ملاحظه می‌کند. برای این که به نوعی با روش اتخاذ شده به وسیله شاخص HDI، سازگاری داشته باشیم این ارزش‌های خانوادگی نرمالیزه می‌شوند و کارایی در این بُعد به صورت مقداری بین صفر و یک بیان می‌شود. این شاخص برای هر کشور مبتنی بر فرمول ذیل محاسبه می‌شود:

$$\text{شاخص ارزش خانوادگی} = \frac{\text{نرخ واقعی باروری منهای مقدار حداقل}}{\text{مقدار حداکثر منهای مقدار حداقل}}$$

ارزش خانوادگی بالا با عدد یک بیان می‌شود؛ در حالی که در طرف دیگر طیف، ارزش خانوادگی پایین با عدد صفر ذکر می‌شود.

نفوذ مذهب در کشور با استفاده از نظام نمره‌دهی ساده اندازه‌گیری می‌شود. نفوذ مذهب بر هر یک از سه عامل ذیل با مقیاس بین صفر تا چهار، نمره‌دهی می‌شود:

۱. نمایانی مذهب یا مذاهب: حضور یک مذهب یا مذاهب در کشور، حضور یک مذهب غالب

که در ایجاد آن کشور تأثیر دارد و علت بقای آن کشور است؛

۲. **نظام حقوقی:** تأثیر (نفوذ) مذهب در قوه قضائیه (دادگاه‌های مدنی، جزایی و عالی)؛

۳. **دولت:** نفوذ مذهب در دولت؛ حضور احزاب، یا گروه‌های فشار سیاسی با انگیزه‌های مذهبی و نفوذ مذهب در قانون اساسی آن کشور.

حداقل نمره‌های ممکن ترکیبی برای کشور، صفر است؛ در حالی که حداکثر نمره ممکن ترکیبی، دوازده است. میانگین ساده‌ای برای نمره کل هر کشور پیدا می‌شود که نمره نهایی اش را بین صفر و چهار قرار می‌دهد. تفسیر نمره‌ها طبق آن چه در ذیل می‌آید است:

نمره‌ها	نفوذ مذهب
بین صفر و یک	پایین - دولت سکولار
بین یک و سه	متوسط
بین سه و چهار	بالا

این هفت نماگر با استفاده از روشی انعطاف‌پذیر ولی قوی درون E-HDI ترکیب می‌شوند. روش استفاده شده قانون بوردا است.^{*} این قانون روشی از نمره‌دهی با نظم رتبه‌ای ارائه می‌کند. این روش به هر یک از جایگزین‌ها [= کشورها در این مورد] نقطه‌ای برابر با درجه‌اش در هر معیار رتبه‌بندی اعطا می‌کند. معیارهایی که در این جا استفاده شدند، عبارتند از: نماگر امید زندگی، نماگر آموزش، نماگر GDP، انتشار دی‌اکسید کربن، نماگر آزادی، نماگر ارزش خانوادگی، و نماگر دین؛ سپس نمره‌های هر کشوری را جمع می‌زنیم تا نمره کلش به دست آید. بعد نمره هر کشور را بر پایه نمره‌های کل آن کشورها رتبه‌بندی می‌کنیم [= نتیجه‌گیری از رتبه‌ها]. این روش، سلسله کاملی از کشورها را با نماگرهای به کار گرفته شده ایجاد می‌کند و از این جهت، این سلسله، توابع رفاه اجتماعی معتبری است.

تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

چون فرض ما این بود که فقط ۱۲۷ کشور از ۱۷۳ کشوری که با HDI رتبه‌بندی می‌شوند، در ساخت E-HDI لحاظ شوند، رتبه هر کشور در HDI با توالی یکسان در مقایسه با دیگر کشورها باید در E-HDI تبدیل و تغییر کند.

به دیگر سخن، رتبه HDI کشور در این مطالعه [که اخلاق را هم گنجانده است] لزوماً با رتبه‌اش

* تکنیکی که دارای سابقه است. رجوع کنید به گزارش توسعه انسانی اعراب [AHDR 2002]؛ همین‌طور رجوع کنید به داسگوپتا (۱۹۹۳).

در گزارش توسعه انسانی تطبیق نمی‌کند. رتبه E-HDI کشور منفرد بر قانون رتبه‌بندی بوردا مبتنی است. برای هر دو رتبه HDI و E-HDI، مقدار بالاتری در رتبه، وضعیت توسعه انسانی بدتری را ارائه می‌کند؛ [برای مثال، کشوری که در رتبه صدم است، وضعیت بدتری در مقایسه با کشوری که در رتبه هشتادم است، دارد].

همان طور که پیش‌تر خاطر نشان شد، صرف‌نظر از شاخص دین [که با به‌کارگیری روش‌شناسی بیان شده پیشین آن را پدید آورده‌ایم]، به داده‌های مطرح در گزارش‌های توسعه انسانی و برخی منابع دیگر اعتماد کرده‌ایم. گزارش شاخص E-HDI کشورها در جدول شماره ۲ ارائه شده است. ستون اول، رتبه کشورها را بر اساس رتبه E-HDI ارائه می‌کند؛ در حالی که ستون بعدی، کشورها را بر پایه رتبه HDI آن‌ها فهرست می‌کند. هفت ستون باقیمانده فهرست هر کشور را بر پایه رتبه‌شان در هر یک از اجزای هفتگانه E-HDI عرضه می‌کند.

رتبه E-HDI جمع نمره‌ها برای هر یک از هفت جزء است که از بهترین نمره ۱۲۷ تا بدترین نمره ۱ در هر یک از نماگرها مرتب شد. با نمونه‌ای از ۱۲۷ کشور [و هفت شاخص]، حداکثر نمره ممکن برای کاراترین کشور ۶۳۹ است [رجوع کنید به جدول ۳].

سوئد، رتبه اول E-HDI را احراز کرده است [در مقابل نروژ که حائز این رتبه در HDI است]. بی‌درنگ پس از آن، کانادا، ایرلند و اتریش می‌آیند. جداول ۲، ۳، ۴A و ۴B آشکار می‌کنند که بخش بزرگی از کشورهایی که در ۲۵ درصد اول E-HDI رتبه‌بندی شده‌اند، رتبه و نمره بالایی در نمره‌های آزادی* دارند. این کشورها همچنین رتبه و نمره بالایی در شاخص امید زندگی، شاخص آموزش و شاخص GDP دارند؛ اما به سبب سرانه انتشار دی‌اکسید کربن و نرخ پایین باروری [تعداد زاد و ولد هر زن] جریمه می‌شوند. جدول ۴B نشان می‌دهد که این مشاهدات در رتبه‌بندی HDI نیز صدق می‌کند.**

شماری از کشورها، رتبه بهتری را در E-HDI در قیاس با رتبه‌شان در HDI شاهد هستند؛ به طور مثال: پرتغال، مالتا و مراکش، رتبه ۲۳، ۲۴ و ۳۰ در HDI را دارند که به ترتیب با رتبه‌های ۱۱، ۷ و ۱۹ در رتبه‌بندی E-HDI آن‌ها مقایسه می‌شود.

از سوی دیگر، دیگر کشورها شاهد زوال آشکاری در رتبه‌بندی از HDI به E-HDI هستند؛ برای مثال، ژاپن، در رتبه ۷ HDI به رتبه ۳۱ E-HDI تنزل می‌یابد. دلیل این تنزل رتبه به انتشار دی‌اکسید

* به جز مالدیو که نماگر آزادی با نمره پایین یعنی ۱۸ درصد دارد.

** به جز سنگاپور، برونئی دارالسلام و بحرین که با نمره‌های پایین آزادی به ترتیب ۳۳، ۳۰ و ۳۵ درصد هستند.

کرین، شاخص ارزش خانوادگی و شاخص دین مربوط است.

مورد مناسب دیگر، بریتانیا است که رتبه ۱۱ در HDI دارد و با تنزلی در رتبه، به ۲۰ در E-HDI می‌رسد. مشاهده می‌شود که بریتانیا - اگر چه در شاخص امید زندگی، شاخص آموزش و شاخص GDP رتبه بالایی دارد - به سبب انتشار دی‌اکسید کرین بالای ۹/۲ تنی‌اش، شاخص ارزش خانوادگی پایینش [که از نرخ باروری پایین ۱/۶ زاد و ولد در هر زن این کشور نشأت گرفته] و شاخص دین نسبتاً پایین ۱/۱۷ بریتانیا جریمه می‌شود. به طور مشابه، هلند که رتبه ۶ در HDI را دارد، در E-HDI رتبه ۲۸ را دارد. انتشار دی‌اکسید کرین بالای ۱۰/۵ تنی سرانه آن، نرخ باروری پایین ۱/۵ زاد و ولد در هر زن، و شاخص دین خیلی پایین ۶۳ درصد، بر رتبه E-HDI اثر می‌گذارد.

کشورهایی که در پایین نردبان رتبه HDI رتبه‌بندی شدند، در E-HDI نیز به طور کامل در پایین هستند. این کشورها، شامل کشورهایمانند گامبیا، Cote d'Ivoire، سیرالئون، گینه بیسائو، بورکینافاسو و چاد هستند. چین که رتبه‌اش در HDI ۷۱ است، در E-HDI در رتبه ۱۲۶ قرار دارد [= یکی مانده به آخر]. این تنزل آشکار در رتبه، به رتبه ضعیفش در شاخص دین قابل اسناد است. در حقیقت، چین در این شاخص در جایگاه جمعیتی که رسماً منکر خدا هستند رتبه آخر از همه را دارند. همچنین نمره آزادی چین به طور کامل پایین است و در رتبه ۱۲۲ در رتبه‌بندی عنوان آزادی قرار دارد.

سودمند است تا ارتباط بین رتبه HDI، رتبه E-HDI و رتبه‌بندی مبتنی بر هر یک از هفت جزئیات را دریابیم. به منظور بررسی ارتباط بنیادی آماری آن‌ها، به ضرایب همبستگی کامل نگاهی می‌افکنیم. جدول ذیل ضریب همبستگی کامل را برای هر یک از شاخص‌ها ارائه می‌دهد.

ماتریس همبستگی کامل اجزاء E-HDI

	E-HDI	HDI	LE	EDU	GDP	CO ₂	FREE	FAMI
HDI	۰/۷۸۴۱							
LE	۰/۷۸۷۸	۰/۹۴۳۱						
EDU	۰/۶۹۶۶	۰/۸۹۸۱	۰/۷۹۷۶					
GDP	۰/۷۲۸۱	۰/۹۳۳۵	۰/۸۲۵۹	۰/۷۷۲۱				
CO ₂	-۰/۵۴۸۵	-۰/۸۳۹۲	-۰/۷۸۰۰	-۰/۷۰۵۹	-۰/۸۴۲۳			
FREE	۰/۷۱۸۳	۰/۵۹۲۷	۰/۵۴۷۵	۰/۵۸۹۵	۰/۵۴۶۶	-۰/۳۹۷۶		
FAMI	-۰/۵۷۳۶	-۰/۸۴۱۵	-۰/۸۲۲۰	-۰/۸۳۷۷	-۰/۷۲۹۴	۰/۰۶۷۳۶	-۰/۵۸۴۳	
FAITH	۰/۳۹۱۲	۰/۰۹۳۸	۰/۱۷۸۸	-۰/۰۱۳۳	۰/۰۷۸۳	-۰/۰۱۶۰۸	-۰/۱۱۵۴	-۰/۰۱۸۸

E-HDI	رتبه HDI اخلاقی	ما ارتباط مثبت بالای ۷۸ درصد بین HDI و E-HDI
HDI	رتبه HDI	و بین E-HDI و اجزاء توسعه یعنی LE (۷۹ درصد)
LE	رتبه شاخص امید زندگی	و GDP (۷۳ درصد) مشاهده می‌کنیم. همچنین پیوند
EDU	رتبه شاخص آموزش	مثبت بالای ۷۲ درصد بین E-HDI و FREE وجود
GDP	رتبه شاخص GDP	دارد؛ اما متعجبانه، ارتباط منفی پایینی بین E-HDI و
CO ₂	رتبه (هر تن) انتشار دی‌اکسید کربن	عناصر دیگرش یعنی CO ₂ و FAMI وجود دارد؛
FREE	رتبه عنوان آزادی	یعنی به ترتیب ۵۵ درصد و ۵۷ درصد و هیچ پیوند
FAMI	رتبه شاخص خانواده	مهمی با FAITH ندارد.
FAITH	رتبه شاخص دین	

کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC)

جدول A ۵ و B ۵ کشورهای OIC را بر مبنای E-HDI رتبه‌بندی می‌کند. از میان ۵۲ عضو کشورهای OIC، مالدیوز بالای فهرست رتبه‌بندی E-HDI قرار دارد. بعداً اردن، برونتی دارالسلام، الجزایر و عمان؛ در حالی که کویت و عربستان سعودی در این فهرست، به ترتیب در رتبه ۶ و ۷ هستند. با پیروی از HDI، برونتی دارالسلام، بحرین، کویت، امارات متحده عربی و قطر به ترتیب در رتبه ۱ تا ۵ قرار دارند. مشاهده می‌شود که عربستان سعودی و برونتی دارالسلام شاهد تغییر معناداری در رتبه بین رتبه‌های HDI و E-HDI نیستند. این مورد، خاص است و جفت کشورهای دیگر رتبه‌شان از HDI به E-HDI یا بهبود می‌یابد یا بدتر می‌شود؛ به‌طور مثال، مالدیوز که در رأس فهرست رتبه‌بندی E-HDI است، در رتبه ۱۳ HDI قرار دارد. به‌طور مشابه، اردن که رتبه دوم E-HDI را دارا است، رتبه ۲۱ HDI را دارد. برای هر دو کشور اخیر، این رتبه بهتر نه تنها مدیون بالایشان در شاخص‌های امید زندگی، آموزش و GDP است، بلکه همچنین به رتبه‌های بالای مساوی‌شان در شاخص خانواده و سرانه پایین انتشار دی‌اکسید کربن قابل اسناد است.

موقعیت الجزایر در رتبه ۴ E-HDI در مقابل ۲۴ HDI آن می‌تواند به‌طور مستقیم به شاخص خانوادگی بالایش قابل اسناد باشد [با فرض یک نرخ باروری خیلی بالای ۷/۲ در هر زن]. رتبه کومور از رتبه ۳۲ HDI به رتبه ۸ E-HDI ترقی می‌کند [که با امارات متحده عربی برابر است]. در این جا مشاهده می‌کنیم که اگر چه کومور رتبه‌بندی متوسطی را در شاخص‌های امید زندگی، آموزش و GDP دارد، انتشار آشکارا حداقل دی‌اکسید کربن ۱ درصد تن سرانه‌اش و نرخ بالای باروری ۵ زاد و ولد در هر زن کوموری جایگاهش را در E-HDI ارتقا می‌دهد؛ به‌طور مثال، رتبه بهبود یافته پاکستان

در (E-HDI) ۱۳ [در مقابل رتبه ۳۳ HDI آن] به انتشار دی اکسید کربن پایینش [۷ درصد تن سرانه]، شاخص بالای دین [۲/۵] و نرخ بالای باروری [۵/۱] زاد و ولد در هر زن قابل اسناد است.

در مقابل، دیگر کشورها شاهد بدتر شدن رتبه‌شان در حرکت از HDI به E-HDI هستند که شامل بحرین، قطر و امارات متحده عربی با رتبه‌های HDI ۲، ۵ و ۴ می‌شوند و رتبه E-HDI آن‌ها به ترتیب به ۱۱، ۱۰ و ۸ تنزل کرده است. به رغم رتبه بالای این کشورها در شاخص‌های امید زندگی، آموزش و GDP، آن‌ها به سبب انتشار فوق‌العاده بالای دی اکسید کربن جریمه می‌شوند.

در حقیقت، انتشار ۹ درصد تنی سرانه دی اکسید کربن بالاترین رتبه در جهان است. پس از آن، امارات متحده عربی و بحرین به ترتیب با ۳۷/۵ و ۳۱/۵ تن سرانه قرار دارند. نمره‌های پایین آزادی این سه کشور، عملکرد متوسط آن‌ها در شاخص ارزش خانوادگی [۲/۳ تا ۳/۳] زاد و ولد در هر زن و عملکرد متوسط آن‌ها در شاخص دین، به تنزل رتبه‌شان در E-HDI تداوم می‌بخشد.

لیبی، مالزی، لبنان و آذربایجان به همین سرنوشت گرفتارند؛ یعنی رتبه‌شان در HDI از ۷، ۶، ۱۰ و ۱۶، به ترتیب، به رتبه‌های ۱۵، ۱۴، ۲۵ و ۳۴ در رتبه‌بندی E-HDI تنزل کرد. این کشورها مشخصاتشان چنین است:

نمره‌های پایین آزادی، [لیبی نمره صفر آزادی را دارد]، شاخص به نسبت پایین دین [همه آن‌ها کم‌تر از ۲ دارند] و نرخ پایین باروری [بین ۱/۵ تا ۳/۳ زاد و ولد در هر زن].

کشورهای دیگری که تقریباً رتبه مساوی خود را در هر دو شاخص HDI و E-HDI حفظ می‌کنند، عبارتند از: ایران، بروئی دارالسلام، تونس، عربستان سعودی و ترکیه.

گامبیا به همراه ده کشور آخر دیگر در پایین پله نردبان رتبه‌بندی است. آن ده کشور عبارتند از: Cote d'Ivoire، سیرالئون، گینه بیسائو، بورکینافاسو، توگو، چاد، کامرون، نیجر و اوگاندا. مشخصه عادی همه این کشورها، رتبه پایین آن‌ها در همه شاخص‌ها به جز شاخص ارزش خانوادگی و انتشار دی اکسید کربن است. این کشورها رتبه بالایی در شاخص ارزش خانوادگی دارند که مدیون نرخ خیلی بالای باروریشان است [از جمله بالاترین‌ها در جهان - بین ۴/۵ تا ۸ زاد و ولد در هر زن] و انتشاری خیلی پایین در دی اکسید کربن دارند.

از تجزیه و تحلیل پیشین، نتیجه می‌گیریم که کشورهای عضو OIC به واقع عملکرد بسیار مؤثری در شاخص‌های مبتنی بر اخلاق افزوده شده به اجزای HDI ارائه نمی‌دهند. اگر چه کشورهایی با کم‌ترین تخریب زیست محیطی از جمله کشورهای عضو OIC هستند، پنج کشور اول با بالاترین انتشار دی اکسید کربن نیز به طور برجسته‌ای میان کشورهای عضو OIC نمایان هستند. رتبه عنوان آزادی برای کشورهای عضو OIC عموماً پایین است؛ در حالی که فقط ۱۹ درصد، نمره متوسطی

بالای ۴۸ درصد دارند که نشان می‌دهند سطح به طور عمده تیره‌ای از حقوق مدنی و سیاسی در بیش‌تر این کشورها وجود دارد. درست همان‌طور که کشورهایی با بالاترین نرخ‌های باروری در جهان میان کشورهای عضو OIC حاضر هستند، کشورهایی با پایین‌ترین نرخ‌های باروری نیز میان آن‌ها حضور دارند. سرانجام، فقط ۲ کشور از اعضای OIC می‌توانند به صورت کشورهای که تأثیر بالایی از مذهب پذیرفته‌اند، طبقه‌بندی می‌شوند. بیش‌تر کشورهای دیگر ذیل طبقه‌بندی نفوذ مذهبی متوسط یا پایین سقوط کرده، در حالی که فقط ۲۰ کشور از ۵۲ کشور، شاخص دینی پیشین را دارند.

خلاصه، نتایج و پیشنهادها

این مطالعه، نقاط برجسته‌ای را از نگرشی جدید جست‌وجو کرده است که می‌تواند به اندازه‌گیری بهتر توسعه انسانی بینجامد؛ نگرشی که عامل مهم شدن اخلاق در توسعه می‌شود. شاخص E-HDI درون چارچوب مقاصد شریعت لحاظ شده که این چارچوب اساساً دغدغه ارتقای رفاه انسانی را از طریق نفس، ثروت، نسل، عقل و دین دارد.

اگر چه این مطالعه برای آمیختن تعدادی از شاخص‌های مبتنی بر اخلاق با این شاخص [E-HDI] تنظیم شده، محدودیت‌های آماری، حذف برخی از شاخص‌های پیشنهاد شده، یعنی، مقیاس نابرابری جنسی، نابرابری توزیع و ارزش خانوادگی را ضرور می‌کند. ما بر این اعتقادیم که گنجاندن این شاخص‌ها به ساخت شاخص مفیدتر و روشن‌تری کمک می‌کنند. با وجود این، E-HDI محدود شده، گامی به سوی صراط مستقیم است. تفاوت‌های مهم در رتبه‌بندی‌های HDI و E-HDI دال بر این نکته هستند که E-HDI پیشرفتی در شاخص‌های موجود رفاه انسانی است. جزء به جزء، کشورهایی با انتشار بالای دی‌اکسید کربن، مقیاسی از تخریب زیست محیطی، در رتبه سقوط می‌کنند، به همان ترتیب نیز کشورهایی با نرخ باروری پایین و شاخص‌های آزادی و دین پایین در رتبه سقوط می‌کنند.

شاخص E-HDI روشن می‌سازد که بیش‌تر کشورهای جهان، کشورهای سکولاری هستند که مذهب یا دین، نقش حداقلی در امور دولت ایفا می‌کند. کشورهای عضو OIC استثنا نیستند. اکثریت آن‌ها در مقایسه با کشورهایی که تأثیر متوسطی از لحاظ مذهبی پذیرفته‌اند، پایین‌تر هستند.

نرخ باروری [نماینده ما برای ارزش خانوادگی در این مطالعه] همبستگی بالا و منفی با شاخص GDP دارد. دلالت تلویحی این مطلب برای رفاه انسانی، باز بودن در به روی بحث‌های پیش‌تر است. همان‌طور که پیش‌تر بحث شد، این مطالعه ترجیح می‌داد نرخ طلاق و میانگین سن تجرد در ازدواج

اول را به صورت تعیین‌کنندگان ارزش خانوادگی در جامعه، جزو شاخص E-HDI قرار می‌دهد. فقدان آزادی‌های مدنی و سیاسی به طور خیلی برجسته‌ای میان کشورهای عضو OIC نمایان است. در تعدادی از این کشورها، فقدان دموکراسی مبتنی بر مشارکت، کثرت‌گرایی، تفکیک قوا، استقلال نظام قضایی، و انتخابات دوره‌ای آزاد و مشروع، مانعی برای فرایند توسعه پدید آورده است. این مطلب انکار دستاوردهای به دست آمده در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، تولیدی، سیاسی و فرهنگی نیست. با وجود این، دادن اولویت پایینی به دموکراسی به تصفیه مشارکت ضرور و وحدت لازم بین محفل‌های مدنی و سیاسی در این کشورها کمکی نکرده است.

پیشنهادهایی برای تحقیق بیشتر

- یک کار برای تحقیق بیشتر، می‌تواند ارتقای کیفیت داده‌های موجود جهت قابل مقایسه کردن آن‌ها از لحاظ بین‌المللی و فعال ساختن کسب آمارهای مربوط باشد؛ به طور مثال، ما از انتشار دی‌اکسید کربن در این مطالعه به صورت مقیاسی از تخریب محیط زیست استفاده کرده‌ایم؛ اما این یگانه مقیاس این موضوع نیست. جنگل‌زدایی، بایر شدن، فرسایش خاک، نمک‌زدایی، رسوب کردن و کاهش عرضه آب، اشکال دیگر فرسودگی زیست محیطی است که داده‌های کافی برای آن وجود ندارد.

اگر هدف تشکیل شاخص توسعه انسانی اخلاقی این باشد که سطح انتخاب‌های انسانی یا دستیابی به فرصت‌ها را بسنجد، در آن هنگام مطلوب است مقیاس نابرابری توزیعی را نه فقط با نماگر درآمدی ترکیب کنیم، بلکه همین‌طور پسندیده است که با دو بُعد اصلی دیگر توسعه، یعنی نماگرهای امید زندگی و آموزش بیامیزیم. نابرابری فقط موضوعی مربوط به درآمد نیست که البته نابرابری درآمد بسیار ناراحت‌کننده است؛ بلکه همچنین موضوعی مربوط به آموزش و بهداشت (سلامت و تندرستی) است که نابرابری‌ها در این موارد شاید ناراحت‌کننده‌تر به نظر برسند.

این مطالعه به مقدار عددی داده‌ها تکیه نکرده است؛ بلکه مقیاسی ترتیبی با استفاده از یک جمع‌کننده ترتیبی (قانون بوردا) اختیار کرده است. از این جهت، مشاهده خواهد شد که این مطالعه فقط رتبه‌بندی E-HDI کشورها را ارائه می‌کند. گامی فراتر این است که عملاً شاخص توسعه انسانی اخلاقی را برای هر کشور محاسبه کنیم. این شاخص معنادارتر خواهد بود، هنگامی که داده‌ها در دسترس، قابل اعتماد و قابل مقایسه باشند. در آن موقعیت، همچنین معقول و ممکن خواهد بود تا طبقه‌بندی‌هایی برای هر جنبه ترسیم کنیم؛ یعنی چه چیزهایی مقادیر بالا، متوسط یا پایین برای هر جنبه [از این شاخص] تعیین می‌کند. در آن موقعیت، نه تنها رتبه‌بندی کشور در مقایسه با دیگران در

دسترس خواهد بود؛ بلکه همچنین شاخص مطلق کشور در E-HDI معلوم خواهد شد. حوزه دیگری برای تحقیق آینده، کاوش درباره معنای دقیق برخی از این نماگرها است؛ به طور مثال، شاخص ارزش خانوادگی که ما در این مطالعه مقید هستیم از آن استفاده کنیم [= نرخ باروری] به طور مسلم در جایگاه نماینده معتبر عمومی [جهانی] برای ارزش خانوادگی در بیش تر موارد ناقص است. به طور مشابه، برای دغدغه‌های زیست محیطی، روش‌های متفاوتی برای کشورهای ثروتمند و فقیر ممکن است اجرا شوند. برای کشورهای ثروتمند، مشکلات از ثروت، و برای کشورهای فقیر، از فقر نشأت می‌گیرند. در حالی که کشورهای پیشرفته با فرایند تولید هر چه بالاتر سرمایه - بر ممکن است محیط زیست را تخریب کنند، تقاضای به سرعت رشد یافته کشور فقیر برای غذا و سوخت، و جمعیت‌های فقیران سبب جنگل‌زدایی، بایر شدن، فرسایش خاک، نمک‌زدایی، رسوب کردن و کاهش عرضه آب می‌شوند. این مسأله وضعیت دشواری به جای می‌گذارد. از این که کدام مقیاس تخریب زیست محیطی برای گنجانده شدن در E-HDI اتخاذ شود که همه اشکال متفاوت فرسودگی زیست محیطی در کشورهای غنی و فقیر را در بر گیرد. مقیاس‌های برای دین و ارزش‌های خانوادگی، آن اندازه وضعیت دشوار پدید نمی‌آورند.

نقد و بررسی

نقد به معنای عیب گرفتن نیست. معنای انتقاد، شیئی را در محک قرار دادن و به وسیله محک زدن به آن، سالم و ناسالم را تشخیص دادن است. انتقاد از یک مقاله معنایش این نیست که حتماً معایب آن مقاله نمودار بشود؛ بلکه باید هر چه از معایب و محاسن داشته باشد آشکار شود. در این نوشته بر آنیم که نکات مثبت و منفی مقاله پیشین را با بضاعت اندک خود بررسی کرده تا در پرتو آن راه برای ساختن شاخص کامل‌تر و بهتری جهت توسعه انسانی - اخلاقی فراهم شود.

۱. نکات مثبت

نکته برجسته این مقاله تلاش در جهت ابداع شاخص‌هایی است که چارچوب‌های اخلاقی را در توسعه انسانی وارد می‌کند. قرار است E-HDI محور، و جایگزین HDI و GDP شود؛ اما این که تا چه حد در این هدف توفیق داشته، به نظر خوانندگان محترم مقاله بستگی دارد؛ البته امیدوارم در پایان این بررسی همدلی و همفکری بین ما و شما ایجاد شود.

نکته مهم دیگر، توجه به مفهوم جامع و نظام‌مند توسعه اسلامی است. در واقع، اجماعی که درباره ماهیت جامع توسعه بین اقتصاددانان توسعه در حال تدوین است، دیدگاه صاحب‌نظران را به مفاهیم چند بُعدی اسلامی توسعه و ارزش‌های اخلاقی مهم برابری، آزادی و خودمختاری، عدالت،

موازنه زیست محیطی جلب می‌کند. هنگامی که مقاصد و اهداف شریعت، رفاه انسان‌ها بر پایه حفظ دین، جان، عقل، نسل، و مال و ثروتشان باشد، طبیعی است که تضادی بین ارزش‌های اسلامی و ارزش‌های مورد نیاز جهت توسعه پدید نخواهد آمد.

افزودن پنج بعد HDI برای ساختن E-HDI و انتخاب مناسب آن‌ها یکی دیگر از نکات مثبت است. توانمند سازی جنسیت، موازنه زیست محیطی، آزادی‌های مدنی و سیاسی، ارزش‌های خانوادگی، و نفوذ مذهبی، ابعاد پنجگانه مهمی هستند که اسلام عزیز بر آن در سطح نظام اجتماعی تأکید دارد.

۲. نکات منفی

جنبه‌هایی از مقاله پیشین را که به نظر ما نادرست می‌آید، در دو بخش نگرش‌ها و شاخص‌ها مطرح می‌کنیم:

نگرش‌ها: در ابتدا توجه خوانندگان گرامی را به این مقدمه جلب می‌کنیم که در ارزیابی رفاه به طور سنتی از دو نگرش اصلی استفاده می‌شود: نگرش اول، «رفاه گرایی» نامیده شده که در عمل بر مقایسه‌های «رفاه اقتصادی» تمرکز کرده، که آن‌ها را به طور خلاصه «درآمد» یا GDP یا «استاندارد زندگی» می‌نامند. این نگرش، پیوندهای مستحکمی با نظریه سنتی اقتصاد دارد، و به طور گسترده‌ای به وسیله اقتصاددانان استفاده می‌شود، و سازمان‌هایی چون بانک جهانی، صندوق بین‌المللی پول، و وزارتخانه‌های اقتصادی کشورهای توسعه یافته و کم‌تر توسعه یافته از آن بهره می‌برند. نگرش دوم، «غیر رفاه گرایی» نامیده شده که از لحاظ تاریخی، به طور عمده به وسیله دانشمندان علوم اجتماعی (به غیر از اقتصاددانان) در واکنش به نگرش اول ایجاد و تقویت شده است؛ البته اخیراً این نگرش از سوی اقتصاددانان و دیگران به طور فزاینده‌ای به صورت مکمل دقیق و چند بُعدی برای نگرش سنتی «استاندارد زندگی» پشتیبانی شده است. راهبرد نیازهای اساسی، شاخص کالاهای اولیه راولز، نگرش قابلیت‌سن، و سرانجام، شاخص توسعه انسانی با همه تحولاتی که در آن پدید آمده، مصادیقی از نگرش «غیر رفاه گرایی» هستند. نگرشی که در مقاله پیشین حاکم است، چیست؟ آیا نگرش «غیر رفاه گرایی» یا غیر از آن است؟ ادعای نویسندگان محترم این است که اسلام با وارد کردن اخلاق، نگرش جدیدی را که تا کنون سابقه نداشته، آورده، و رفاه انسان‌ها را نه فقط بر درآمد یا کالاهای اولیه یا قابلیت‌ها بلکه بر حفظ دین و جان و عقل و نسل و ثروت بنا نهاده است.

متأسفانه هنگام بیان مفهوم اسلامی توسعه انسانی و مقایسه نگرش اسلامی توسعه با نگرش اتخاذ شده در HDRS و برداشت سن از توسعه، تفاوتی بین آن‌ها ملاحظه نمی‌کند. گویا چند بُعدی

بودن شاخص‌های ارائه شده در نگرش «غیر رفاه‌گرایی» جهت الحاق مفهوم اسلامی توسعه به آن کفایت می‌کند؛ اما واقعیت این است که تأثیر دین در یک نظام اجتماعی - فرهنگی آزاد و مستقل با تأثیر سکولاریسم در آن تفاوت بنیادی پدید می‌آورد؛ به طور مثال، هدف نهایی نظام اجتماعی - فرهنگی اسلام «ایجاد عدالت» است که در برابر هدف نهایی نظام اجتماعی - فرهنگی سرمایه‌داری قرار دارد که «ایجاد آزادی مطلق» است. همچنان که در نظام سرمایه‌داری، تمام احکام و قوانین در جهت تحقق «آزادی مطلق» سیر می‌کنند و قوانین ناکارآمد برای به آن هدف نهایی، از طریق رأی اکثریت نسبی کنار گذاشته می‌شوند، همین‌طور در نظام اجتماعی - فرهنگی اسلام، تمام احکام و قوانین باید در جهت تحقق هدف نهایی یعنی «عدالت» سیر کند و همه مقررات ناعادلانه از طرق مشروع و قانونی و با رعایت آزادی مردم و بحث و گفت‌وگوی مسالمت‌آمیز (ارتباط صحیح) رد می‌شوند (جهانیان، ۱۳۸۲، فصل پنجم)؛ بنابراین، بر خلاف نگرش‌های «رفاه‌گرایی» و «غیر رفاه‌گرایی» که بر سکولاریسم و آزادی مبتنی هستند، نگرش اسلامی به توسعه را می‌توان نگرشی «سیستمی» نامید که بر الاهیات رهایی‌بخش و متعهد و عدالت متوازن‌کننده نظام و حامی حقوق یکایک مردم مبتنی است. طبیعی است که در این نگرش، رابطه مردم با حکومت و نهادهای قدرت و اصول حرکتی حاکم بر جنبش‌های مردمی که مطابق قاعده «انصاف» و اصل «حق»، هم‌گرفتنی است و هم‌دادنی» با قواعد حاکم بر جوامع آزاد و سکولار مانند اصل «حق»، فقط‌گرفتنی است» تفاوت دارد.

شاخص‌ها: نویسندگان محترم مقاله پیش‌گفته، شاخص توسعه انسانی - اخلاقی E-HDI خود را از نظر ساختاری، دارای سه قابلیت بنیادی بشری ارائه شده در شاخص توسعه انسانی HDI یعنی (عمر طولانی و زندگی سالم، دانش، داشتن استاندارد شایسته‌ای از زندگی) دانسته و آن‌ها را هسته غیر قابل تبدیل توسعه انسانی اعلام می‌کنند. E-HDI این هسته را به دو مقوله تقسیم می‌کند: ا. مقوله مادی، یعنی درآمد، آموزش و سلامت؛ ب. مقوله کیفی، یعنی نفوذ مذهب، ارزش‌های خانوادگی، مشارکت، دموکراسی، آزادی و نگرانی‌های زیست محیطی.

به دلیل مشکلات آماری «توانمندسازی جنسیت» که از ابعاد افزودنی به HDI فرض شده و با مقیاس GEM (Gender Empowerment Measure) نشان داده شده، از شاخص E-HDI کنار گذاشته شد. برای حفظ جان (شاخص امید زندگی)، حفظ عقل (شاخص آموزش)، حفظ ثروت (شاخص درآمد تعدیل شده با نابرابری توزیعی)، حفظ نسل (شاخص‌های ارزش خانوادگی و انتشار دی‌اکسید کربن)، و حفظ دین و ایمان (شاخص دین) اتخاذ شده است، اما نخستین پرسش این است که آزادی‌های مدنی و سیاسی در کدام یک از این مقاصد شریعت قرار می‌گیرند. به نظر می‌رسد که چون

این مقاصد با نگاهی فردی به دین و اهداف آن ملاحظه شده است نمی تواند مقاصد اجتماعی دین را به طور کامل شامل شود و بدین ترتیب، مشارکت، آزادی، دموکراسی و آزادی های مدنی و سیاسی که در یک نظام مطرح می شوند، در نظر گرفته نشده اند. اگر اهداف شریعت با نگرشی سیستمی دیده شوند، این مشکلات کم تر پدید خواهند آمد (جهانیان، ۱۳۸۲، فصل پنجم).

پرسش دوم درباره شاخص تخریب محیط زیست است که به دلیل فقدان آمارهای مربوط به جنگل زدایی، فرسایش خاک و ... به شاخص انتشار دی اکسید کربن به صورت شاخص جرمه بسنده شده است. آیا این شاخص جرمه کننده که به کشوری پیشرفته و با رشد پایدار ممکن است همان میزان نمره اعطا کند که به کشوری غیر صنعتی با سرزمینی خالی از جنگل، بیابانی، و با هزار و یک مشکل زیست محیطی (به جز انتشار گاز دی اکسید کربن، از باب سالبه بانتفاء موضوع) می تواند مقیاس مناسب و در خوری برای شاخص انسانی اخلاقی E-HDI باشد؟

انتقادی که بیش از همه به ذهن خواننده مقاله پیشین خطور، و ارزش های فراوان نویسندگان محترم را در خلق این اثر خدشه دار می کند، انتخاب «میزان زاد و ولد» به صورت شاخص ارزش های خانوادگی است. اگر فرض کنیم آمار مناسبی برای طلاق و ازدواج وجود نداشته باشد، این مسأله سبب اتخاذ چنین اشتباهی نباید شود؛ زیرا جمعیت فراوان فقیر بیسواد و بیمار و خانواده های گسترده با این ویژگی ها که با مشکلات و ناهنجاری ها و فسادها مواجه هستند، نه تنها مورد تأیید اسلام نیستند، بلکه اسلام، این وضع را به کفر نزدیک تر می بیند تا به ایمان. همبستگی، عزت اجتماعی و عواطف جمعی ممکن است با خانواده هسته ای هم در صورت ایجاد ساز و کارهای مناسب دیگر پدید آید و شاید لزومی به وجود خانواده گسترده با تمام لوازم جامعه شناختی اش نباشد؛ به ویژه هنگامی که کشورهای کم تر توسعه یافته را می بینیم که از مهم ترین معضلات اجتماعی شان رشد بیش از حد جمعیتشان است. به نظر می رسد که حتی اگر چاره ای از اتخاذ مقیاس پیشین به صورت شاخص ارزش خانوادگی نباشد، باید با توجه به وضعیت جمعیتی کشورهای کم تر توسعه یافته فقط به خانواده های تا پنج نفره، نمره های خوب اعطا شود و پس از آن نمره منفی داد! مشکل دیگری که در انتخاب شاخص ها رخ داده به شاخص دین و ایمان مربوط است. به رغم انتخاب به نسبت خوب سه عامل (نمایانی مذهب، نظام حقوقی و دولت)، این پرسش باقی می ماند که تفاوت دین دولتی و دین مردمی با چه عامل یا عواملی آشکار می شود. آیا کشوری مانند عربستان با شاخصه های نمایان نمازهای جمعه و جماعات و دیگر مراسم عبادی با شکوه و نظام حقوقی کاملاً متأثر از مذهب و دولتی با گروه های فشار مذهبی نیرومند و قانون اساسی مبتنی بر شریعت که در مقابل دشمنان اسلام قدرت ابراز هویت مستقل ندارد و مردمش هم مراسم عبادی

خشک و بدون اشک و بدون دعاهای پرشور و معنا بر گزار می‌کنند، با کشوری همانند ایران هم ردیفند؟ به دیگر سخن، هر چند دو کشور از لحاظ سه عامل پیش‌گفته ممکن است رتبه یکسانی به دست آورند، آیا از لحاظ معنویت مراسم عبادی، داشتن هیأت‌ها و انجمن‌های مذهبی مستقل مردمی، حضور عالمان دینی و روحانیان مستقل و آزاده و با معنویت، قانون اساسی مترقی اسلامی، دولت مردمی متعهد به ارزش‌های معنوی، و هویت عزت آفرین اسلامی یکسان هستند؟ تعیین شاخص‌هایی برای هر یک از عوامل ذکر شده، مجال فراخ و کارشناسی‌های عمیقی را می‌طلبد.

نکته پایانی، به شاخص آزادی مربوط است. در این بخش باید دقت کرد تا خلط مبحث پیش نیاید. باید شاخصه‌های عامی را بنا گذاشت که همه کشورها اعم از لائیک و سکولار و غیر آن را محک زد؛ اما اگر بخواهیم برای مثال با معیارهای مذهبی صرف، کشورهای غیر مذهبی یا ضد مذهبی را محک بزنیم، طبیعی است که نمره خوبی نخواهند گرفت. به همین ترتیب، اگر بخواهند با مقیاس‌های سکولاریسم، کشورهای مذهبی به ویژه کشورهای مسلمان را محک بزنند، به خصوص اگر ارزیابان و نمره دهندگان تحت تأثیر صلیبیان و دشمنان اسلام و به ویژه بازیچه بازیگران جنگ سرد و توپچی‌های تبلیغاتی شیطان بزرگ باشند، در آن صورت، مسلمانان، بدترین نمره را می‌گیرند. و از میان آن‌ها نیز کشورهایی که بیشترین تلاش را جهت حفظ هویت ملی و دینی خود انجام می‌دهند، نمره کم‌تری از کشورهای بی‌تفاوت به مذهب می‌گیرند؛ هر چند این‌ها، مشارکت سیاسی کم‌تری داشته باشند؛^{##} بنابراین، اگر شاخص E-HDI بخواهد معیارهای مناسبی برای آزادی ارائه کند، به نظر می‌رسد که باید انسانی - اخلاقی برخورد کرد^{##} و معیارهای عامی را چون دموکراسی مبتنی بر مشارکت، تفکیک قوا، استقلال قوه قضایی، انتخابات دوره‌ای آزاد و قانونی و ... طرح کرد و مبتنی بر آن‌ها نمره داد.

اقتصاد اسلامی

در ادامه

به طور مثال، ایران اسلامی با بیش از ۲۰ سال قانون اساسی و انتخابات سراسری، نمره ۱۸ از شاخص آزادی می‌گیرد؛ در حالی که اردن، بحرین، قطر، کویت، عمان به ترتیب نمره‌های ۴۸، ۳۵، ۳۵، ۲۵ می‌گیرند (جدول A ۵).

درباره سیستم نمره دهی سکولار می‌توان به سایت خانه آزادی (Freedom House) مراجعه کرد.